Rabušic, Ladislav

Staří lidé v naší společnosti

In: Rabušic, Ladislav. *Česká společnost stárne.* Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1995, pp. 141-159

ISBN 8090160425 (Georgetown)

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/122723
Access Date: 28. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

Kapitola 8

STAŘÍ LIDÉ V NAŠÍ SPOLEČNOSTI

Prodlužování naděje dožití a zvyšující se podíly starých osob v populacích vyspělých zemí, demografické stárnutí, dalo podnět k diskusím, jak vlastně definovat „stáří".

Všechny společnosti jsou nějakým způsobem, podle určitých znaků diferencovány a rozvrstveny, stratifikovány. Jedním z takovýchto diferencujích činitelů je nesporně věk. V sociálním kontextu nabývá věk, původně neutrální biologický znak, sociální význam, který určuje, jakým způsobem jsou jedinci vnímáni a jaké se od nich očekává chování. Řečeno sociologicky, věk je připsaným statusem a jako takový je bází pro již zmíněnou sociální diferenciaci. Všechny společnosti totiž zahrnují své členy do různě vymezovaných věkových kategorií, které pak svazují s určitými sociálními normami.

Z hlediska věku se můžeme na lidský život dívat jako na tok let, jako na cestu od života k smrti, jako na životní dráhu, která je protkána řadami nejrůznějších událostí, jež mají určitou posloupnost. Náš život je rozčleněn do sociálně relevantních fází, v nichž náš biologický čas tím, že je mu připsán určitý sociální význam, a tím, že je sociálně normován, je přeložen do času sociálního a členěn na dětství, dospělost, stáří.

S růstem složitosti společnosti se postupně zjemňují a zmnožují jednotlivé fáze životní dráhy individua. Tak např. v evropském kulturním okruhu se fáze dětství vydělila jako samostatná funkční jednotka někdy v 16.–17. stol. s rozvojem industrializace, s formováním střední třídy a s počátkem formalizované organizace výchovy a vzdělávání dětí (viz Aries, 1962).

Adolescence začala být vkládána mezi období dětství a dospělosti na konci 19. století. Dnešního významu nabyla ovšem až v průběhu 20. století v důsledku prodlužování školní docházky a přípravy na zaměstnání. Kategorie mládeže vznikla teprve před několika desetiletími s tím, jak se zvětšovaly počty mladých lidí, kteří mezi skončení svých školských let a volbu povolání či sňatek začali vkládat určité období hledání svého místa v životě. Stejně tak kategorie středního věku je poměrně nového data. Její vznik byl dán změnami v historicky se měnícím rytmu událostí v rodinném cyklu. Je situován do období, kdy děti dospívají a opouštějí rodinné hnízdo.

Jak je vidět, jednotlivé fáze životní dráhy se tak stále více spojují s chronologickým věkem, byť přesné věkové hranice jednotlivých period nejsou vždy jasně definovány (Neugarten a Neugarten, 1986). Svou roli zde jistě sehrává působení instituce práva. Právní normy jsou velmi často v moderních společnostech spojovány s věkem: zahájení školní docházky, konec školní docházky, legitimní věk pro možnost zahájení sexuálního života, získání řidičského průkazu, možnost sňatku, možnost volit atd. Asi je to v moderní společnosti nevyhnutelné, neboť to usnadňuje její chod. Hlavním problémem ovšem je, zda věková norma adekvátně

koresponduje s charakteristikami a vlastnostmi, které vyžaduje. Zvláště když víme, že v mnoha případech je tato předpokládaná korespondence založena ne na existujících faktech, nýbrž na věkových stereotypech. A jak známo, stereotypizovaná představa skutečnosti a fakta o skutečnosti se mnohdy dost podstatně rozcházejí. Příkladem může být právě stáří.

Stáří historicky bylo - a je tomu i nadále - vždy významnou a vydělovanou fází životního cyklu v každé společnosti. Ti, kdo byly označeni jako „staří", získali speciální status[1], od nějž se odvíjely také speciální předpisy pro výkon příslušné sociální role. V různých kulturách bylo ovšem stáří ceněno různě a škála zacházení se starými příslušníky pospolitosti byla opravdu široká: od vysokého respektu ke stáří, např. v Číně a Japonsku na jednom pólu, až po africké kultury, jejichž sociální norma velí starým členům rodu přestěhovat se do okrajové části rodové usedlosti, kde jsou pochováváni zemřelí členové rodiny. Staří tak spí doslova nad svým vlastním hrobem, což je praktickým vyjádřením toho, že jsou považováni za sociálně mrtvé (Light, Keller, Calhoun, 1989). Podobně i kultura Eskymáků v minulosti velela starým příslušníkům opustit osadu a tiše zemřít v chladu permanentní zimy.

Pohled na stáří a posuzování (percepce) starých osob byla a je ovlivněna ideami, představami a stereotypy o tom, co to je stárnout a být starým. Postoje ke stáří, tak jako i k jiným věkovým skupinám, tak nejsou pouze výsledkem osobní zkušenosti. Jsou dány především sociálně, jsou výsledkem vidění prostřednictvím kulturního prizmatu. Proto je možné, že v některých kulturách jsou vrásčitá tvář, pomalé pohyby a ztichlý hlas interpretovány jako výraz zkušenosti, rozvahy a moudrosti, zatímco v jiných jako příznak ztráty vitality a schopnosti jasného vyjadřování.

V čem se společnosti také různí, jsou kritéria pro rozlišení člověka starého a ne-starého a také v tom, jakým způsobem jedinci do kategorie starých vstupují. Mnohde se jedná o celé rituály, jinde naopak je přechod nepříliš určitý. Významy připisované stáří jsou ovšem výrazně proměnlivé v různých kulturách a v různém historickém čase.

Navzdory tomu, že se věkové normy chování v současných vyspělých společnostech podstatně rozvolňují a stávají se méně závazné, je jasné, že stáří je a bude i nadále významotvornou kategorií. Co si však pravděpodobně demografický a společenský vývoj vynutí, bude jeho nová definice. Především z hlediska toho, kdy stáří začíná a co vlastně znamená.

---

1) V základech evropské kultury, formované judeo-křesťanskou tradicí, byly normy chování k starým osobám velmi vstřícné. Starý zákon je pozitivně naladěn k starému věku, jemuž přičítá kolektivní moudrost: „Při starcích jest moudrost, a při dlouhověkých rozumnost" (Kniha Jobova, kap. 12, verš 12). Nebo „Myslil jsem: Staří mluviti budou, a mnoho let mající v známost uvedou moudrost" (Kniha Jobova, kap. 32, verš 7). Motiv respektovat starší je zde častý. Např. Pátá Kniha Mojžíšova obsahuje známé páté přikázání „Cti otce svého a matku svou..." (kap.5, verš 16). Třetí Kniha Mojžíšova nabádá: „Před člověkem šedivým povstaň, a cti osobu starého, a boj se Boha svého, nebo já jsem Hospodin" (kap. 19, verš 32). Starý zákon ovšem vyjadřuje i motiv strachu ze stáří: „Nezamítejž mne v věku starosti; když zhyne síla má, neopouštějž mne" (Kniha žalmů, kap. 71, verš 9).

Typická definice stáří vychází z toho, že starým se člověk stává po dovršení určitého věku, který se většinou pohybuje v rozmezí šedesáti až šedesáti pěti let. Rituálem, jenž přechod do této fáze životní dráhy jasně vymezuje, je odchod do důchodu. Vydělení určitého věku jako práh stáří je nutno chápat jako přirozený důsledek již naznačeného procesu „chronologizace životního cyklu" (Uhlenberg, 1987, str. 69). Zde opět, jako v případě jiných věkových norem kodifikovaných zákonem, je existence jasně vymezené věkové hranice stáří výhodná: umožňuje jedincům (ale i vládním úředníkům) v předstihu dlouhodobě plánovat. Stáří je totiž zvláštní kategorií v tom smyslu, že na rozdíl od všech ostatních kategorií jsou její příslušníci často odkázáni na asistenci státu, především v případech propuknutí chronických chorob vyúsťujících v nemohoucnost, bezmoc a nesamostatnost.

Stanovením určitého věku, v němž jedinec přestává být angažován v pracovním procesu a začíná pobírat starobní důchod, se ustanovila jasná sociální definice stáří. Tento akt vytvořil zvláštní sociální kategorii, kategorii starých osob, definovaných jako závislá skupina, jejíž členové by již neměli pracovat, ale naopak potřebují ekonomickou a společenskou asistenci, kterou mají poskytovat mladší členové společnosti.

Je ovšem otázkou, do jaké míry je oprávněné, aby jedinci ve své biologické, sociální, psychologické a ekonomické různosti byli najednou po dosažení určitého chronologického věku označeni všichni jednotnou a homogenizující nálepkou „staří", jež implikuje určitý stereotypní vzorec percepce. S přibývajícími počty starých osob si budeme muset velmi rychle osvojit myšlenku, že stáří je **kategorií značně heterogenní**, jež se navíc plynule, tokem času, proměňuje, jak jsou postupně nejstarší věkové kohorty odcházející z tohoto světa nahrazovány kohortami nových starých osob, kohortami, které byly socializovány v jiných podmínkách a které si osvojily jiný životní styl a jiné životní zájmy, hodnoty a postoje. S prodlužováním délky života tak vzniká v lidské historii dosud neprožitá skutečnost: v kategorii „starých" začíná vedle sebe žít více věkových kohort s podstatně odlišnými životními zážitky a zkušenostmi. A jelikož proměny hodnot a životních stylů byly, jak jsme již naznačili v předešlých kapitolách, ve vyspělých společnostech obzvláště markantní od konce šedesátých let, je zřejmé, že heterogenita staré populace se z tohoto důvodu v blízké budoucnosti ještě podstatně zvýší[2].

O seniorech a jejich zvyšujících se počtech se v současných společnostech hovoří jako o sociálním problému. Např. zahraniční texty, které slouží jako učebnice o sociálních problémech, obsahují často také kapitolu o stárnutí a starých osobách. Tato tématika se pak nalézá v sousedství takových nelichotivých témat jako „drogová závislost", „kriminalita a delinkvence", „násilí", „prostituce a por-

---

2) Dnešní populace starší šedesáti let se narodila přibližně v letech 1915-1934. Populace, jíž bude šedesát po r. 2010, se narodila po roce 1950. Vedle sebe bude mít ještě mnohé z těch, kteří se narodili ve třicátých letech. Uvědomíme-li si, jak odlišnými existenciálními prožitky jsou tyto věkové kohorty vybaveny (blížící se v mnoha případech tzv. kulturnímu šoku), pochopíme také její heterogenitu.

nografie" apod. Skutečnost, že je stáří odborníky reflektováno jako sociální problém, přispívá k tomu, že i běžné vědomí má sklon chápat ho stejným způsobem[3].

Sociologické definice chápou nějakou skutečnost jako sociální problém tehdy, když existuje značná diference mezi ideály společnosti a její žitou realitou. Tak např. rasová diskriminace je takto definována jako problém, neboť věříme, že všichni lidé by měli mít stejná práva.

Jiná definice říká, že sociální problém se vyskytuje tehdy, když signifikantní počet lidí nebo mocný segment společnosti si o nějaké skutečnosti myslí, že to sociální problém opravdu je. Tak např. nezaměstnanost je vnímána značnou částí populace jako problém, proto jím i skutečně je.

Obě definice mají svá úskalí: ta první se potýká s tím, že ve společnosti může existovat (a často existuje) více konceptů pro tentýž jev a že tyto koncepty si mohou i odporovat, takže expert - řekněme filozof nebo sociolog - musí rozhodnout, který ideál bude sloužit jako standard pro posouzení, zdali určitá skutečnost je nebo není sociálním problémem. Druhá definice nechává toto rozhodnutí na veřejnosti. Není tedy třeba nikoho osvíceného, kdo by stanovoval standardy. Problém je zde ale v tom, že veřejnost je často neinformována, takže ani nemůže chápat nějakou situaci jako problém. Např. tím, že naše veřejnost nebyla v nedávné minulosti záměrně dostatečně informována o tom, jak špatný je zdravotní stav naší populace ve srovnání s ostatními zeměmi, nepojmenovávala tuto skutečnost jako problém.

V naší společnosti stáří až do nedávné doby nebylo veřejností jako problém pociťováno. Lépe řečeno, tou veřejností, která nebyla stará. Mládež se o takovou věc nezajímá a lidé středního věku ji vytěsňují. Staří lidé svůj stav mnohdy jako problémový chápou, ale zatím neměli příliš velkou šanci (a snad ani odvahu), aby tento problém jasně a veřejně artikulovali.

Jako veřejný problém začalo stáří u nás vystupovat do popředí v rámci vytvoření demokratického systému, jenž umožnil, aby byl více slyšen *vox populi*, hlas lidu staré generace. A spolu s tím, jak ekonomická transformace společnosti proměnila některé zažité stereotypy sociální politiky, začaly být stále zřetelněji slyšet hlasy poukazující na permanentní zhoršování celkové životní situace starých lidí. Podobného mínění je i velká část české veřejnosti. Např. podle výsledků výzkumu veřejného mínění uskutečněného na počátku února 1994 Institutem pro výzkum veřejného mínění se naše veřejnost domnívá, že plných 41% důchod-

---

3) Z hlediska mikrosociologického a psychologického stáří z mnoha důvodů objektivně problémem je. Na škále stresujících životních událostí, kterou vyvinuli psychiatři Holmes a Rahe (1967), a kde na prvních dvou místech reprezentujících nejvíce stresující události je úmrtí partnera (skóre 100 bodů) a rozvod (73 bodů), se podle americké populace umísťuje odchod do důchodu na 9.-10. místě (45 bodů). Naši psychologové umísťují odchod do důchodu mnohem výše a řadí ho mezi nejtěžší životní situace, hned za úmrtí partnera nebo dítěte, vážné onemocnění či rozvod. Vzhledem k tomu, že ve starším věku se zvyšuje pravděpodobnost toho, že zažijeme další životně těžké situace (smrt partnera, smrt blízkého přítele, vážné onemocnění člena rodiny atd.), stává se období seniorského věku fází života, kdy psychická bolest může být častým společníkem.

ců je chudých (9% důchodců bylo označeno jako bohatí). A jelikož některé politické subjekty se vyjádřily v tom smyslu, že staří lidé nemají v dnešní společnosti rovné šance ve srovnání s ostatními skupinami obyvatel, a jelikož jak mocné segmenty společnosti (některé politické strany či hnutí), tak část veřejnosti označuje stáří za problém, podle výše uvedených definic je stáří i u nás sociálním problémem. Vnímání fenoménu stáří jako sociálního problému bylo dále umocněno v průběhu roku 1994 v kontextu návrhu na změny v systému důchodového zabezpečení. Média začala přinášet zdůvodnění tohoto návrhu, objevily se názory reagující proti němu a česká veřejnost se tak poněkud mimoděk dozvěděla o tom, že i naše populace demograficky stárne a že to přinese mnohé ekonomické a sociální obtíže.

Proč je ale stáří a odchod do důchodu vnímán jako problém? Sociologové vědí, že skutečnost je sociálně konstruována, což značí - že je-li člověk sociálně definován jako starý - starým skutečně je, ať vypadá jakkoliv, ať se cítí sebemladistvěji. Stáří je tak projevem věku, biologické vlastnosti, a jak již bylo řečeno, ve společnosti je tato vlastnost sociálně zvýznamněna a stává se, řečeno sociologicky, „připsaným (askriptivním) statusem", s nímž je spojeno určité - a sociologové se nebojí říci i předepsané - chování, neboli role. A právě zde začíná jádro problému. I moderní společnost, která se zdá být poměrně liberální z hlediska předpisu některých rolí např. pro věkové skupiny středního věku, je v očekáváních spjatých s výkonem role „starý člověk" poměrně rigidní: od starého člověka se očekává, že opustí svět práce a odejde „na odpočinek", tedy do důchodu. A primární role, která je předepsána pro důchod, je, jak se shodují naši odborníci na problematiku stáří (viz např. Haškovcová, 1989; Říčan, 1989; Pacovský, 1990), charakteristická tím, že to je vlastně ne-role. Proč ne-role?

Moderní svět, v němž žijeme, je - řečeno weberovsky - světem univerzální racionalizace, v němž dominuje účelově racionální chování. Racionalizace se projevuje v dominanci věcných vztahů a v podřízenosti sociálního jednání abstraktním a neosobním normám, jež jsou spjaty se všeobecnou byrokratizací sociálního a politického života. Jako takový je moderní svět vertikálně uspořádán, a zařazení do té které vrstvy, závisí na tom, jakou člověk dělá profesi, jaká je prestiž této profese, jaký je jeho podíl na moci, jaké je jeho vzdělání i příjem a jakým způsobem člověk žije. Tyto charakteristiky, které jsou dimenzemi tzv. *syntetického statusu (viz obr. 8.1), vytvářejí ve svém souhrnu sociální status*, sociální postavení jedince, který je pro určení člověka, tj. pro jeho pozici a roli, v moderní společnosti klíčový.

Co se děje s jednotlivými složkami statusu po odchodu do důchodu? Mizí objektivní charakteristika profese a její prestiž (z náměstka Nováka se stane důchodce Novák), může se také výrazně snížit podíl na moci, snižuje se příjem a mění se životní způsob. Celkově se tedy z tohoto hlediska může sociální status jedince značně snížit, což pochopitelně přináší nejrůznější důsledky pro očekávané chování individua.

Obr. 8.1: Složky sociálního statusu

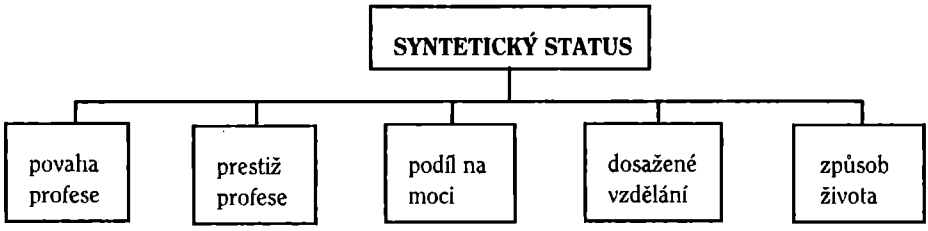

Vyřazování starých lidí z pracovních sil tak podle mnohých autorů přispívá k tomu, že na staré lidi je pohlíženo jako na slabé, neužitečné a závislé, s tendencí vylučovat je ze společenského dění a v podstatě od nich nic neočekávat. Toto je také asi důvod, proč psycholog P. Říčan (1989) navrhuje, aby sousloví „odchod do důchodu" bylo nahrazeno jiným: „vstup do důchodu". Tedy výměnu slova „odchod", které má ve starém věku neblahé konotace, za slovo „vstup", které implikuje začátek něčeho nového.

Je nasnadě, že převládajícím a stereotypním postojem vůči starým osobám je postoj negativní, který může vést až k diskriminaci starých osob (k tzv. *ageismu*), tedy postoj srovnatelný s rasismem či sexismem, při němž se se starými lidmi nezachází jako s individui, nýbrž jako s homogenní masou, která je jako celek považována za inferiorní.

Již zmínění čeští odborníci na problematiku stáří se shodují v tom, že odchod do důchodu je v mnoha případech traumatizující záležitostí a celá tato skutečnost bývá vyjadřována v termínech „penzijní kolaps", „penzijní debakl". Ten je způsoben, stručně řečeno, ztrátou důležité životní role, ztrátou životního programu. A jelikož, bohužel, je pro naše důchodce velmi často typické, že nemají na život v důchodu připravený program, je mnohdy život v důchodu ne třetím věkem plným aktivity a rozvíjejících se zájmů, na něž v druhém věku nebyl čas, nýbrž dožíváním.

Všechny tyto skutečnosti naznačují, že z mnoha hledisek by pro mnohé seniory mohlo být výhodnější, kdyby pracovali do pozdnějšího věku.

Povzdech nad nízkým sociálním statusem seniorů a nad tím, že staří lidé již nejsou ceněni tak, jako tomu bylo v minulosti, má ještě další příčiny, jež jsou strukturálního charakteru. Pojí se, obecně, s charakteristikami moderních společností.

Jedno z nabízených vysvětlení vychází z argumentů demografických: jelikož se zvýšením počtu starých osob nejsou kontakty s touto skupinou ve srovnání s minulostí nijak vzácné, ztratili staří lidé svou hodnotu „vzácnosti", svou prestiž, která byla v tradičních společnostech získána jednoduše dosažením třetího věku. Tento argument však, na základě historických výzkumů, dostal postupně trhliny. Tak např. Peter Laslett (1976) z cambridgeské skupiny historických demografů ukázal, že v minulosti již existovali předchůdci moderních společností; některá italská města měla již v období renesance desetiprocentní podíl obyvatel ve věku 65 let či starších, tedy věkovou strukturu moderní společnosti. Kontakty i tam

musely být časté, avšak nejsou žádné indikace, že starý věk by byl nějakým zvláštním problémem.

Pravděpodobně nejvlivnější teorií o historických změnách a postojích ke stáří je tzv. modernizační teorie[4] (Bond, Coleman a Peace, 1993). Ta tvrdí, že modernizace jako historický proces měla za následek snížení sociálního statusu starých lidí ve společnosti. Příčinu ztráty respektu vůči starým lidem a získání negativní konotace slova „starý" vidí v procesu industrializace. Staří lidé měli v tradiční společnosti své patřičné místo díky své moudrosti, kterou získali zkušeností svých let. Podle rané verze modernizační teorie měli staří lidé v preindustriální společnosti, která byla typická svou neliterární kulturou, agrárním hospodářstvím, rozšířenou rodinou a venkovským osídlením, velkou autoritu. V rodině monopolizovali moc, v agrárním hospodářství kontrolovali půdu a tradiční kultura jim připisovala až mystické vědění. Modernizace toto všechno změnila: změna demografického chování ovlivnila stárnutí populace a tím i její pracovní síly, technologické změny vytvořily nová zaměstnání a přetvořily povahu těch existujících, což vyhnalo staré lidi z trhu práce a přispělo k vytvoření instituce „důchod". Urbanizace přilákala do měst mladou populaci z venkovských oblastí, a tím přispěla k rozšíření nukleárního typu rodiny. Dále masové rozšíření vzdělání a gramotnosti podlomilo monopol staré populace na vědění vyplývající ze zkušenosti. Toto vše se odrazilo na sociálních pozicích starých lidí, případně i na postojích k ní.

Pozdější interpretace procesu modernizace zdůrazňují, že tyto změny jsou spíše indikátory růstu egalitarismu a individualismu, které přispěly ke ztrátě výlučnosti starých lidí, a tím i ke ztrátě prestiže a respektu.

Ztráta prestiže a respektu, a tedy i ztráta moci byla podle některých autorů následována pocitem lítosti a soucitu se starými lidmi, jenž se přetvořil v postoj,

---

4) V literatuře na toto téma je často citována práce D. Cowgilla (1979), v níž autor vysvětluje, že nižší status seniorů je v moderních společnostech logickým a kauzálním následkem kombinace vlivů vývoje zdravotní technologie, výrobních technologií, urbanizace a vzdělání, tedy faktorů, které modernizaci konstituují. Zdravotní technologie, které doprovázejí modernizaci, pomáhají prodlužovat lidský věk. Delší život podle Cowgilla znamenal vznik mezigeneračního soupeření o zaměstnání, neboť staří lidé tím, že žili déle, neuvolňovali svá místa na trhu práce kohortám mladých, kteří se na něj chtěli dostat. Tato situace vedla ke vzniku fenoménu, kterému říkáme odchod do penze. Jelikož práce produkuje příjem a jelikož příjem je hlavní zdroj statusu, říká autor, směřuje důchod nevyhnutně ke snížení statusu. Výrobní technologie vedly ke vzniku nových povolání, především městských. Za nimi z venkovských oblastí migrovali především mladí (obecně platí, že mladí migrují častěji než staří). Nová zaměstnání dávala vyšší výdělky a tak se podle Cowgilla stalo, že nastala „inverse statusu", kdy děti dosáhly vyšší sociální pozice než jejich rodiče, namísto aby se pouze posunuly na úroveň sociálních pozic svých rodičů, jako tomu bylo ve společnostech předmoderních. Urbanizace, doprovázená migrací z venkova do měst, produkovala kromě jiného také oddělení místa bydliště rodičů a dětí, čímž dále přispěla k zvětšování sociální distance mezi generacemi a k tomu, že staří rodiče se dostávali více na periferii životních zájmů dětí. Zvýšení vzdělanostní úrovně a její masové rozšiřování způsobilo, že mladé kohorty začaly být vzdělanější než jejich rodiče. To vedlo k větší intelektuální a tedy i hodnotové distanci mezi generacemi, což dále výrazně přispělo k snížení sociálního statusu starých osob, tvrdí Cowgill.

že to jsou lidé, kterým je třeba pomáhat. Tento paternalistický přístup ke starým lidem je dnes jedním ze silných postojů patrných v celé populaci.

Je jasné, že takto načrtnutý obraz nemusí platit univerzálně. Historičtí demografové ukázali, že existují mnohé mýty o tom, jak žila rodina v tradičních společnostech z hlediska počtu jejích členů nebo o přítomnosti více generací pod jednou střechou. Silný a ne příliš stáří nakloněný je i obraz stáří, který nám dochoval Shakespeare např. ve slavném monologu Jacquese ve hře *Jak se vám líbí*[5]. Ani svět Boccacciových postaviček není ke starým (a stárnoucím manželům) příliš milostivý.

Různorodost stáří

Diskriminační postoje k seniorům jsou založeny na stejném principu jako všechny ostatní diskriminace: nadřazenost majoritní společnosti k minoritám a její neschopnost (nechuť) nezaujímat paušálně přezíravý a odsuzující postoj. Ukažme si nyní, jak hluboce se mýlí každý, kdo se domnívá, že „všichni staří jsou úplně stejní", ukažme si heterogenitu sociální kategorie seniorů.

Základní dělící linii je nutno v této kategorii vést na základě rozlišení podle pohlaví. Vezmeme-li za hranici stáří věk odchodu do důchodu, pak podle výsledků sčítání lidu z r. 1991 žilo na území České republiky celkem 732 039 starých mužů (ve věku šedesáti let a starších), neboli 14,6% z celkového počtu mužů ČR. Avšak ani z tohoto hlediska se nejedná o homogenní kategorii. Celkem 606 122 z nich byli nepracující důchodci (tedy 82,8%) a 108 133 důchodci pracující (14,8%). Detailnější strukturu osob starších šedesáti let přináší tab. 8.1.

Tab. 8.1: Struktura mužů starších šedesáti let podle věkových skupin a stupně ekonomické aktivity v ČR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů v r. 1991

Věková skupina	Nepracující důchodci		Pracující důchodci		Ekonom. aktivní důchodci		Celkem*
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
60-64	172 690	71,6	55 098	22,8	13 290	5,5	241 140
65-69	172 210	81,4	36 660	17,3	2 968	1,4	211 519
70-74	93 188	88,7	10 950	10,4	866	0,8	105 015
75-79	93 576	95,4	4 392	4,5	108	0,1	98 083
80+	74 369	98,5	1 026	1,4	122	0,2	75 523

Pozn.: Součet ve sloupci „Celkem" představuje počet osob dané věkové kategorie. Nemusí se nutně rovnat součtu kategorií ekonomicky aktivních, pracujících a nepracujících důchodců, neboť údaje ve sčítání pracují ještě s dalšími kategoriemi (např. závislých osob nebo pomáhajících v rodinném hospodářství, které tato tabulka obsahuje). Pramen: Sčítání (1992)

Z tabulky je patrné, že s přibývajícím věkem se zvyšuje podíl nepracujících důchodců a naopak snižuje podíl ekonomicky aktivních, pracujících důchodců.

---

5) Srov. „Celý svět je scéna a všichni jsou jen herci... Tak hraje, hraje, až se v šestém aktu přehraje na dědka. Má bačkory, na nose brýle, u opasku měšec, mladistvé spodky, ještě zachovalé, se na něm plandají a mužný hlas mu směšně přeskakuje do fistulky a piští zas jak děcku...".

Z výsledků sčítání dále vyplynulo, že ve skupině mužů ve věku 55-59 byl poměrně vysoký podíl (20%) nepracujících důchodců. Ve skupině 50-54 činil tento podíl 8,5%. Tyto dva údaje tedy naznačují, že u našich mužů po padesátce poměrně prudce vzrůstá podíl osob, které žijí nikoliv z příjmu ze zaměstnání, nýbrž z důchodových dávek. Uvažované prodlužování věku, v němž vznikne nárok na důchod, by tedy mělo jít ruku v ruce se zlepšováním zdravotního stavu, neboť ten především způsobuje u mužů ve skupině 50-59 letých nutnost přeměny příjmu ze zaměstnání v příjem z důchodové dávky.

Starých žen (ve věku 55+) bylo v r. 1991 v České republice 1 378 011 (26,0% z celkového počtu žen). Z nich bylo celkem 1 182 090 nepracujících důchodkyň (85,8%) a 139 833 pracujících důchodkyň (10,1%). Tab. 8.2 uvádí opět jejich strukturu podle věku a ekonomické aktivity.

Tab. 8.2: Struktura žen starších 55 let podle věkových skupin a stupně ekonomické aktivity v ČR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů v r. 1991

Věková skupina	Nepracující důchodci		Pracující důchodci		Ekonom. aktivní		Ženy v domácnosti		Celkem*
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
55-59	183 270	67,3	57 432	21,1	27 170	10,0	4 226	1,5	272 208
60-64	240 544	82,0	44 373	15,1	3 047	1,3	5, 344	1,8	293 388
65-69	260 780	88,7	27 076	9,2	1 338	0,5	4 814	1,6	294 084
70-74	150 311	93,3	7 433	4,6	638	0,4	2 668	1,7	161 093
75-79	169 129	96,7	2 823	1,6	57	0,04	2 803	1,6	174 864
80+	177 864	97,9	692	0,4	71	0,04	3 085	1,7	181 776

Pozn.: Pro součet ve sloupci „Celkem" viz pozn. v tab. 8.1.
Pramen: Sčítání (1992)

Míra ekonomické aktivity je u žen ve věku 60+ nižší než u mužů, což znamená, že ve srovnatelných věkových kategoriích je v důchodu více žen než mužů. Podíl nepracujících důchodkyň byl ve věku 50-54 (tedy jednu pětiletou věkovou kategorii před nárokem na důchod) 12,5%.

Celkově je možno konstatovat, že v době, kdy u obou pohlaví vzniká nárok na důchod, většina do důchodu také odchází. Podíl 23,8% mužů, kteří jsou ve věku 60-69 let ještě ekonomicky aktivní, a 23,3% žen ekonomicky aktivních ve věku 55-64 nicméně naznačuje, že v naší společnosti přibližně čtvrtina mužů a žen pokračuje v zaměstnání navzdory důchodovému věku.

Kategorie starých osob se dále podstatně liší z hlediska počtů mužů a žen. Z předcházejících kapitol již víme, že ženy mají obecně příznivější ukazatele úmrtnosti než muži (naděje dožití při narození se v moderních společnostech liší v průměru o 5-7 roků ve prospěch žen)[6]. Tato skutečnost, jakož i minulé sociální

6) Úmrtnosti mužů a žen lze srovnávat jednak prostřednictvím střední délky života v době narození, jednak prostřednictvím specifických úmrtností v různých věkových skupinách. Z hlediska naděje dožití při narození se ženy v evropských společnostech i v minulosti dožívaly celkově vyššího věku, jak je možno se např. přesvědčit z údajů o evropských populacích 17., 18. a 19. století, které uvádí Horská (1985). Z hlediska úmrtnosti v jednotlivých vě-

události - například na věkovou strukturu dosud působící vliv 2. světové války, způsobuje známý (a ve všech společnostech zaznamenávaný) nerovnoměrný početní poměr obou pohlaví ve starších věkových skupinách. Tento fakt je naznačen tzv. indexem maskulinity, což je počet mužů připadajících na 100 žen (viz tab. 8.3).

Tab. 8.3: Index maskulinity ve starších věkových skupinách let v ČR v r. 1980 a 1991 a v r. 1990 v Rakousku, Francii a USA

Věková skupina	Na 100 žen připadá mužů				
	ČR	ČR	Rakousko	Francie	USA
	1980	1991	1990	1990	1990
50-54	91,8	95,0	100,0	100,2	94,1
55-59	85,9	89,9	96,4	95,7	91,1
60-64	81,9	82,2	84,8	89,3	86,6
65-69	76,5	71,9	61,7	80,7	81,6
70-74	67,5	65,2	57,3	72,2	74,3
75+	47,8	48,7	45,0	48,3	53,4

Pramen: Sčítání (1982, 1992) a Bos et al. (1992)

Jak v r. 1980, tak v r. 1991 počty mužů po šedesátce ve srovnání s počty žen v ČR rapidně ubývaly. Je to, jak je z tabulky patrné, jev běžný i ve vyspělých zemích. Dlužno ovšem poznamenat, že index maskulinity ve skupinách nad sedmdesát let je spíše poznamenán efekty II. světové války než výraznou mužskou nadúmrtností, o čemž svědčí údaje z USA, které mají index maskulinity v těchto věkových skupinách nejvyšší a které také byly ve srovnání s evropskými zeměmi válkou poznamenány nejméně[7]. Tab. 8.4 přináší údaje o indexu maskulinity v r. 2030 z populačních projekcí v příslušných zemích.

kových skupinách je dnešní mužská nadúmrtnost jevem moderní doby. Z paleodemografických poznatků, jakož i z poznatků o životě antických populací totiž vyplývá, že to byla naopak ženská nadúmrtnost, jež existovala ve většině věkových skupin. Jak nás tato autorka informuje dále, v evropských populacích 18. století byla nadúmrtnost žen, především v plodném věku, pravidlem. Nevymizela ani do poloviny 19. století, avšak projevovala se značnými oblastními rozdíly, které odrážely různorodost evropského hospodářského a sociálního vývoje. Podle této autorky české historické studie ukazují, že ženská nadúmrtnost byla v období 1869-1932 zaznamenávána pravidelně ve věkových skupinách 10-15 let. Od čtyřicátých let 20. století se pak již v žádné věkové skupině nevyskytuje. Příčiny, proč se v průběhu uplynulých asi 150 let ženská nadúmrtnost ve věkových skupinách pubertálního a plodného věku evropských populací postupně změnila v obecnou nadúmrtnost mužů, jsou, podle Horské, v podstatě trojí: 1) zlepšením sanitárních opatření se snížil výskyt infekčních chorob, které často propukaly v pracovních prostředích, v němž se pohybovaly ženy (tento fakt byl údajně dokonce významnější než zlepšení péče o rodičky a těhotné); 2) zvýšila se úmrtnost mužů na vnější příčiny (násilná smrt a úrazy); 3) zlepšilo se sociální postavení žen.

7) Celkově jsou ovšem hodnoty indexu maskulinity staré populace v bývalých tzv. socialistických zemích nižší než v zemích západních. V r. 1990 připadalo na 100 žen 77 mužů ve Švédsku, 73 v Norsku, 72 v Dánsku a Kanadě, 69 v Holandsku, 68 v Japonsku a ve Švýcarsku, 67 v USA, 66 ve Finsku. Naproti tomu v Jugoslávii to bylo 66 mužů na 100 žen, v Ma-

Tab. 8.4: Index maskulinity ve starších věkových skupinách let v ČR, Rakousku, Francii a USA v r. 2030

	Na 100 žen připadá mužů			
Věková skupina	ČR*	Rakousko	Francie	USA
50-54	100,5	101,9	101,3	101,5
55-59	98,0	99,6	100,0	100,5
60-64	93,2	97,4	96,8	98,0
65-69	87,8	92,1	90,3	93,2
70-74	77,6	86,1	84,3	87,4
75+	51,5	64,6	63,0	65,7

* Scénář 4 Pramen: Bos et al. (1992) a vlastní výpočty

Zde již efekt válečné katastrofy nepůsobí, takže rozdíly v počtech mužů a žen vzniknou především v důsledku úmrtnostních poměrů v mužské a ženské populaci. Jak vidno, v USA, Rakousku a Francii budou počty mužů a žen až do sedmdesáti let věku poměrně vyrovnané a teprve ve věkových skupinách nad sedmdesát let začnou počty mužů ubývat výrazněji. V České republice se i podle Scénáře 4 rychlý úbytek mužů ve starších věkových skupinách udrží, byť ve srovnání s r. 1990 nastane až po šedesátém pátém roce věku.

Současné rapidně ubývající počty mužů po šedesátém roce věku s sebou přinášejí vdovství a osamělost žen. Staré ženy jsou s vysokou pravděpodobností spíše vdovy než vdané a spíše žijící v jednočlenných domácnostech. Staří muži naopak jsou spíše ženatí než vdovci a žijí ve vícečlenných domácnostech. Tyto rozdíly jsou jednak způsobovány vyšší úmrtností mužů ve starém věku, jednak tím, že mnohonásobně častěji uzavírají další sňatky a - pokud se znovu ožení - berou si mladší ženy (čímž si zvyšují pravděpodobnost, že svou manželku nepřežijí a nebudou žít osamoceně)[8].

Podíl vdov, jak vidíme v tab. 8.5, se v každé pětileté věkové skupině pravidelně zvyšuje o 11-14 procentních bodů a ve srovnání s muži je v každé skupině nad 55 let několikanásobně vyšší.

O míře osamělosti vypovídají údaje o domácnostech jednotlivců. Podle výsledků sčítání žilo v r. 1991 v domácnostech jednotlivců starších šedesáti let 123 021 mužů, což činilo 16,8% ze všech mužů nad šedesát let. Žen ve věku 60+ let žilo v domácnostech jednotlivců celkem 470 582, tedy 42,6%[9].

ďarsku 62, v ČR a Polsku 60, v Litvě 52, Lotyšsku 44, Estonsku a Bělorusku 43, na Ukrajině 42 a v Rusku 36. Výjimku tvoří Bulharsko se 78 muži na 100 žen a také Albánie (76) a Rumunsko (71). V západních zemích mají nízké hodnoty indexu maskulinity Francie (62), sjednocené Německo (63) a Rakousko (53) (Bos et al., 1992; Golden, 1994).

8) Podle úmrtnostních tabulek ženy, jimž je dnes mezi třiceti až čtyřiceti lety, mohou v průměru očekávat, že ovdoví kolem šedesátého pátého roku věku, pokud by se nezměnil dnešní vzorec úmrtnosti.

9) Osaměle žijí často také ovdovělí a rozvedení. Z domácností jednotlivců tvořily ovdovělé ženy starší šedesáti let 89% případů.

Tab. 8.5: Starší obyvatelstvo podle pohlaví, věkových skupin a rodinného stavu ČR v r. 1991.

	Rodinný stav									
	Muži (v %)					Ženy (v %)				
Věková skup.	svobodní	ženatí	rozvedení	ovdovělí	celkem*	svobodné	vdané	rozvedené	ovdovělé	celkem*
55-59	4,7	84,7	7,5	3,1	244 391	2,7	70,5	9,1	17,7	272 027
60-64	4,3	83,8	6,2	5,7	240 891	3,0	60,2	8,3	28,5	293 168
65-69	4,2	81,1	5,1	9,6	211 311	3,7	46,3	7,2	42,8	293 840
70-74	3,9	76,8	4,4	14,9	104 924	3,9	32,8	5,8	57,5	160 942
75-79	3,6	67,6	3,5	25,3	97 994	4,4	20,0	4,5	71,7	174 709
80+	3,5	50,2	2,4	44,0	75 446	5,6	8,4	3,2	82,8	181 553

*Očištěno o počty, u nichž rodinný stav nebyl zjištěn Pramen: Sčítání (1992)

Jak je vidět, svět starých lidí je především světem žen. Muži jsou v tomto světě ve výhodě. V době, kdy mohou být z důvodů svého stáří postiženi nejrůznějšími chorobami způsobujícími jejich nemohoucnost, mají velkou pravděpodobnost, že vedle nich bude manželka, která se o ně postará. V případě nemocných a nemohoucích žen tomu tak není. Ženy musejí hledat pomoc u svých dětí a především u svých dcer, neboť to jsou většinou dcery, které pečují o rodiče jak své, tak svého manžela[10]. Samuel Preston (1984) nám připomenul významný fakt: poprvé v historii lidstva má průměrný manželský pár více rodičů než dětí. Pro dnešní ženu to má dalekosáhlé následky.

Moderní společnosti v průběhu minulého století proměnily matérii, která drží pohromadě manželství a rodinu. Ekonomické potřeby, jež byly dříve hlavním rodinným pojítkem, se proměnily na potřeby emocionální. Současně se změnil původní důraz z potřeb rodiny jako skupiny na potřeby individua. Rozhodnutí, kdy opustit rodinu původní (orientační), uzavřít sňatek a založit rodinu vlastní (prokreační), byly kdysi řízeny potřebami rodiny jako celku. 20. století s jeho sociálními opatřeními (důchody, nemocenské pojištění) jedince od těchto ekonomických závislostí osvobodilo. Výsledkem pak je rodina, v níž mnohé vazby jsou založeny především na dobrovolnosti (viz např. Hagestad, 1986, nebo Rabušic, 1990). To je také jeden z důvodů, proč moderní společnosti jsou společnostmi s vysokou mírou rozvodovosti. Je zde však ještě další důvod, na který upozornil historik Philippe Aries. Z důvodů prodlužování počtu let, které v moderní společnosti trávíme na tomto světě, se manželství stává značně dlouhodobou (a zdůrazněme, že dobrovolnou) povinností, mnohem delší než tomu bylo v minulosti[11].

10) Podle amerických výzkumných zjištění až 80% péče, kterou potřebují staří členové rodiny, je poskytována manželkami nebo dcerami. V Norsku je tato skutečnost nazývána termínem „skrytý sociální stát" (Hagestad, 1986).

11) Tak např. v USA byla na konci 19. století průměrná délka trvání manželství do doby, než jeden z partnerů zemřel, asi 28 roků. Na konci 70. let to byly již 43 roky (Goldman & Lord, 1983).

I tato skutečnost tedy snad může být důvodem, proč stárnoucí společnosti jsou také společnostmi rozvodovými.

Matky a dcery mohou dnes díky nízkým mírám ženské úmrtnosti očekávat, že společně stráví více než půl století, než jedna z nich zemře. Pokud bude pokračovat dnešní trend vysoké rozvodovosti, upozorňuje Hagestad (1986), mnohé matky a jejich dcery mohou strávit poměrně velkou část svého života bez partnera. A jelikož rozvod vždy oslabuje příbuzenské svazky s otcem[12] a jeho příbuznými, nastane zintenzívnění příbuzenských vztahů po mateřské linii.

Žena, ať vdaná či rozvedená, to bude mít ve stárnoucí společnosti velmi obtížné. Nejrůznější úvahy západních odborníků předpokládaly, že vysoký podíl žen zapojených do světa práce a zaměstnaných mimo své domovy povede k úbytku času věnovaného - obecně a široce řečeno - k udržování příbuzenských vztahů, čímž se myslí udržování komunikace s rodinou a příbuznými, zprostředkování kontaktů, poskytování zboží a služeb a jejich výměna. Toto je skutečně doména žen a - navzdory předpokladům - vyšší podíly žen v zaměstnání tuto funkci nesnížily. Proto se hovoří o „vyždímané superženě" (*superwoman squeeze*), přepracované ženě středních let, která se díky nynějším sňatkům a porodům ve vyšším věku musí současně starat o své děti, mít na paměti kariéru v zaměstnání nebo přinejmenším zvládat jeho nároky a k tomu všemu ještě přistupuje starost o velmi staré rodiče[13].

Naše ženy mají zatím především zkušenost z konfliktu role matky a zaměstnané ženy. Díky poměrně nízkému sňatkovému věku, nízkému věku v době prvního porodu a krátkému intervalu mezi porody nemají starost o děti a stárnoucí rodiče zatím tak časově koncentrovanou. Je ovšem velmi pravděpodobné, že posunutí sňatků a porodů do vyššího věku ženy, prodloužení intervalu mezi porody, které můžeme u nás brzy očekávat, spolu s předpokládaným prodloužením střední délky života učiní z české ženy po třicítce permanentní pečovatelku: nejdříve přijde péče o malé dítě (případně děti), která bude vystřídána souběhem starostí s pubescentem a stárnoucími rodiči. Pak přijde na řadu intenzívní péče o rodiče přestárlé a možná i chronicky nemocné a vše bude završeno péčí o nemocného manžela.

Všechny tyto skutečnosti naznačují, že jak západní společnosti, tak i naše se nacházejí v poněkud paradoxní situaci. Ideologie v průběhu několika posledních desetiletí zdůrazňovala rovnost pohlaví pokud možno ve všech oblastech života, včetně rodinných rolí. Skutečností ovšem je, že demografické a sociální změny

---

12) Podle amerických demografických analýz došlo v USA v letech 1960-1980 k podstatnému poklesu v počtu let, kdy muži byli v průběhu svého životního cyklu se svými dětmi. Tento fakt by mohl mít negativní následky nejen pro psychický vývoj mužů, ale také pro jejich ochotu souhlasit s výdaji veřejné politiky na školství a sociální programy pro mladé (Eggebeen & Uhlenberg, 1985).

13) Je pravda, že vztah mezi dospělými dětmi a jejich stárnoucími rodiči je v individualizovaných západních společnostech mnohem volnější, než je tomu u nás. Nicméně v okamžiku, kdy staří rodiče přestávají být z důvodů nemoci schopni se o sebe postarat, jsou to především jejich děti, které zastávají pečovatelskou funkci.

ovlivňují muže a ženy nestejným způsobem a v mnoha případech vytvářejí ostré kontrasty mezi rodinným a sociálním světem muže a rodinným a sociálním světem ženy.

Populace starých občanů se bude také značně odlišovat z hlediska vzdělanostních struktur. Již nyní je zřejmé, že kohorty, které se stanou kohortami starých osob po r. 2000, budou mít mnohem příznivější vzdělanostní strukturu, budou celkově vzdělanější než dnešní staří lidé. Posun ve vzdělání od r. 1980 do r. 1991 přináší tab. 8.6.

Tab. 8.6: Vzdělání mužů a žen ve věku 60+ v r. 1980 a 1991 v ČR (podle výsledků sčítání lidu)

	VZDĚLÁNÍ											
	základní			učňovské			středoškolské			vysokoškolské		
Rok	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
1980	59%	81%	72%	27%	13%	19%	10%	5%	7%	5%	1%	2%
1991	41%	68%	57%	33%	22%	26%	18%	9%	12%	9%	2%	5%

Pramen: Sčítání (1982, 1992)

Ve věkové skupině starší šedesáti let v době mezi dvěma sčítáními především podstatně ubylo osob jen se základním vzděláním, nárůst středoškolsky či vysokoškolsky vzdělaných nebyl ovšem velký. Vzdělanostní rozdíl mezi mužskou a ženskou populací starých osob je stále značný, podíl středoškolsky vzdělaných žen je ve staré populaci ve srovnání s muži poloviční, podíl vysokoškolsky vzdělaných žen ve srovnání s muži pouze asi čtvrtinový.

Ze znalosti vzdělání podle věkových skupin lze s jistou licencí odhadovat změnu proporcí ve vzdělanostní struktuře staré populace v příštích dvaceti letech, tedy do roku 2010. Jako starou populaci v této úvaze můžeme chápat věkovou skupinu 60-79 let. Ti, kdo budou mít v roce 2010 60-79 let, měli v roce 1980 30-49 let, v r. 1990 40-59 let atd. Ze sčítání v r. 1980 a v roce 1991 (dovolme si nepřesnost a považujme data ze sčítání z března 1991 jako data za rok 1990) můžeme pozorovat vzdělanostní posun v příslušných věkových skupinách, který můžeme prodloužit do budoucnosti (viz tab. 8.7).

Tab. 8.7: Kohortní odhad vzdělanostního vývoje věkové skupiny obyvatel, jimž bylo v r. 1980 30-49 let, do r. 2010

	1980	1991	2000	2010
Vzdělání	30-49 let	40-59 let	50-69 let	60-79 let
základní	31,0%	28,1%	25,2%	22,3%
učňovské	38,1%	37,9%	37,7%	37,5%
středoškolské	23,3%	25,3%	27,3%	29,3%
vysokoškolské	7,6%	8,7%	9,8%	10,9%

Pramen: Sčítání (1982, 1992) a vlastní výpočty

Tato jednoduchá (a pravděpodobně i nepřesná) projekce vyšla z trendu mezi roky 1980 a 1990, jenž jsem lineárně extrapoloval do roku 2010. Pozorované změny podílů v jednotlivých desetiletích jsou způsobeny samozřejmě pouze změnami absolutních počtů osob - jednak celkového počtu osob v dané kohortě, jednak počtu osob v příslušných vzdělanostních skupinách - způsobených vymíráním.

Projektovanou vzdělanostní strukturu věkové skupiny 60-79 v roce 2010 je možno srovnat se vzdělanostní strukturou skupiny 60-79 v roce 1991. Uvádí ji tabulka 8.8.

Tab 8.8: Srovnání vzdělanostní struktury věkové skupiny 60-79 let v r. 1991 s projektovanou vzdělanostní strukturou věkové skupiny 60-79 let v r. 2010

	VZDĚLÁNÍ			
Rok	základní	učňovské	středoškolské	vysokoškolské
1991	53,0%	28,0%	13,1%	5,0%
2010	22,3%	37,5%	29,3	10,9%

Pramen: Sčítání (1992) a vlastní výpočty

Proměny vzdělanostní struktury staré populace mohou být, jak naznačují tabulky, impozantní: dojde k podstatné redukci podílu osob se základním vzděláním a k zdvojnásobení podílu osob se vzděláním středoškolským a vysokoškolským. Toto výrazné zvýšení vzdělanostní úrovně nemůže nezůstat bez efektu na nejrůznější stránky života společnosti.

Zvyšující se počty a podíly starých osob mohou vyústit v proměnu životních stylů. Z našich sociologických výzkumů je jasně zřejmé, že úroveň dosaženého vzdělání je jednou z nejsilnějších proměnných, která způsobuje variabilitu v našich zájmech, v názorech, v postojích, ve vnímání života kolem nás, v hodnotových orientacích a preferencích, což se pochopitelně promítá i do našeho chování.

Celková vyšší vzdělanost staršího obyvatelstva se může v našich podmínkách projevit také prohlubováním sekularizace, to jest zvyšováním podílu osob bez náboženského vyznání. Podle výsledků posledního sčítání lidu z roku 1991 bylo v České republice celkem 40% obyvatel, kteří ve sčítacím archu uvedli odpověď „bez vyznání". Jelikož údaje o náboženském vyznání se při sčítání lidu zjišťovaly naposledy v roce 1950, je možno srovnávat pouze tato dvě období: v r. 1950 bylo v ČR bez vyznání pouze 6% obyvatel (Kučera, 1992). Téměř sedminásobný nárůst osob bez náboženského vyznání od r. 1950 do roku 1991 naznačuje, že nejvíce sekularizovanou vrstvou české společnosti bude mládež. Je tomu vskutku tak, neboť ve věkové skupině do čtrnácti let bylo bez vyznání 53% osob, ve skupině 15-29 letých 49%, 30-59 letých 41% a ve skupině starších šedesáti let 20% české populace.

Bez vyznání jsou v českých zemích především kategorie osob s vyšším vzděláním. Tak zatímco variantu „bez vyznání" uvedlo při sčítání 1991 26% obyvatel se základním vzděláním a 36% se vzděláním bez maturity, osoby se středoškolským vzděláním deklarovaly svou náboženskou laxnost v plných 47% případů a lidé se vzděláním vysokoškolským dokonce v 54% případů. Kombinace věku a vzdělání pak odhaluje jasný fakt: čím mladší a vzdělanější kohorta, tím vyšší podíl osob bez náboženského vyznání, jak ukazuje tab. 8.9.

Tab. 8.9: Podíl obyvatel bez náboženského vyznání podle věku a vzdělání

	VZDĚLÁNÍ			
Věk	základní	bez maturity	středoškolské	vysokoškolské
15-29	46%	46%	56%	63%
30-59	24%	36%	45%	55%
60+	15%	23%	30%	40%

Pramen: Sčítání (1991, 1992)

Populace, která bude v roce 2030 stará, tj. populace, která bude starší šedesáti let, je již narozená. Jsou to lidé, jimž je dnes dvacet až čyřicet let, tedy lidé, kteří se narodili v letech 1950-1970. Je to svým způsobem specifická generace především ve vyspělých zemích. Její specifičnost spočívá v tom, že to je první generace, která vyrůstala v období mohutného rozmachu ekonomik industriálních společností v poválečném období spolu s širokým rozvojem demokratického politického systému, jenž navodil svým socioekonomickým klimatem „společnosti hojnosti" postupnou, leč zásadní změnu v lidských hodnotách a životních orientacích. Sociologické výzkumy hodnotových orientací, prováděné především americkým politologem R. Inglehartem[14] (viz např. jeho monografie *Silent Revolution* z r. 1977 nebo *Culture Shift* z r. 1990), naznačují, že prvořadým cílem pro věkové kohorty narozené v poválečných desetiletích (1950-1970) přestala být ekonomická prosperita, ekonomický růst a z nich vyplývající hmotné jistoty, jako tomu bylo v generacích předchozích. Cílovou hodnotou se stává možnost svobodné seberealizace individua, participace na politických rozhodnutích, účast na správě věcí a kvalita života v kvalitním životním prostředí, což Inglehart (viz např. 1977, 1981, 1988, 1990) konceptualizuje jako proměnu od hodnot materialistických k hodnotám postmaterialistickým:

> „Ekonomické, technologické a sociopolitické změny transformují v průběhu několika posledních desetiletí kultury vyspělých industriálních společností vskutku významným způsobem. Motivace lidí k práci, charakter příčin možného politického konfliktu, náboženská přesvědčení, postoje k rozvodům, umělému přerušení těhotenství či homosexualitě, význam připisovaný dětem a rodině – to vše se mění. Mohli bychom dokonce jít až tak

14) Shrnutí výsledků jsem přinesl v přehledové stati na stránkách Sociologického časopisu (1990).

daleko a říci, že ve vyspělé industriální společnosti se mění to, co lidé od života chtějí" (Inglehart, 1990, str. 3).

Nejen Inglehart, ale i další badatelé, zabývající se problematikou měnících se hodnot v postindustriálních společnostech (viz např. Yankelovich, 1981; Rokeach, 1973; Calista, 1984; Laferty a Knutsen, 1985; De Graaf a De Graaf, 1988; Cotgrove a Duff, 1981; Lesthaeghe, Moors a Halman, 1992-93), dospěli k závěru, že život v současných postindustriálních společnostech dostal nový lidský rozměr hledáním nových významů. Smysl života se posunuje, jeho ohniskem je rozvoj individua, potřeba sebereflexe, kreativity, přesvědčení, že je třeba změnit manipulativní a impersonální aspekt života společnosti.

My se za vyspělou industriální společnost sice zatím považovat nemůžeme, avšak je možno očekávat, že i u nás se - díky celkové politické a sociální změně - existující hodnoty podstatně promění. Principy pluralistické demokracie spolu s normálním fungováním tržní společnosti nás přivedou k tomu, že postupně ztratíme paternalistické instinkty a staneme se sebevědomými členy společnosti budované na občanských principech. Tato proměna, jež je základní podmínkou úspěchu naší transformace, nemůže nezůstat bez vlivu na politické a sociální klima české společnosti. Protagonisty veřejné politiky se stanou nejen muži, ale i ženy, a čím dříve si na tuto myšlenku zvykneme, tíme lépe. Budou to lidé vyškolení ve standardních ekonomických, právních či sociálněvědních institutech vyššího vzdělávání a budou se při vytváření koncepcí veřejné politiky muset potýkat (v dobrém slova smyslu) s heterogenními a pluralitními zájmy občanské veřejnosti, jež na ně bude vykonávat nátlak.

Období společenského přechodu, jež nyní prožíváme, je obdobím, které na jedné straně přeje dravým, dynamickým, schopným (schopným všeho?) a flexibilním osobnostem, avšak na straně druhé může být poměrně nemilosrdné ke starým lidem, kteří těmito vlastnostmi již neoplývají. Všichni procházíme novou socializací a je samozřejmé, že resocializace je mnohem snazší ve věku mladším než starším. Snížení životní úrovně, doprovázející transformaci ekonomiky socialistické na ekonomiku tržní, ovlivňuje především starou populaci[15], která právě z důvodů svého věku nemá dostatečnou volbu ve změně strategií, jež by jí pomohly toto období (nutně spojené s ekonomickými těžkostmi) překlenout a zvládnout.

---

15) Mnohde se v domácnostech důchodců asi měsíc co měsíc odehrávají existenční minidramata, způsobená nejistotou, zda výše penze dovolí nákup toho či onoho zboží. Je sice pravda, že průměrné důchody se od r. 1989 zvýšily asi o 200% (1 639 Kčs v roce 1989, 3 380 Kč v roce 1994), avšak u mnohých asi rostoucí ceny zboží, nájmu, energií, telefonních poplatků apod. vzbuzují pocit strachu a finanční deprivace. Podle údajů z výzkumu veřejného mínění z února 1994 odpovědělo 48% dotázaných důchodců, že jejich životní úroveň je špatná, a stěžovalo si, že nemají dost peněz ani na základní potřeby. Přitom ministr financí I. Kočárník si na konci roku 1994 rozhodně nemyslel, že by průměrná životní úroveň důchodců klesla (Kašpárková, 1994).

Obecně je možno podle Kolosiho a Róna-Tase (1992) v průběhu transformace zaujmout šest ekonomických strategií adaptace na tržní instituce :
(1) Změnit postavení v ekonomické hierarchii postupem v profesní kariéře (povýšením).
(2) Využít trhu vedlejších pracovních příležitostí při současném pokračování v dosavadním zaměstnání.
(3) Opustit zaměstnání ve státním sektoru a zapojit se na plný úvazek do sektoru soukromého (tím, že soukromý sektor pracuje v jiném systému organizace práce s menšími režijními náklady, může odměňovat vyššími platy, které odpovídají výkonu a produktivitě).
(4) Založit soukromé rodinné hospodaření v zemědělství provozované jako vedlejší hospodářskou činnost.
(5) Založit vlastní firmu a stát se podnikatelem.
(6) Využívat vznikající investiční trhy prostřednictvím nákupu akcií, cenných papírů, obligací nebo investic do nájemních objektů - tedy volit strategii investování peněz tak, aby vznikala renta[16].

Je zřejmé, že v podstatě ani jedna z těchto strategií není vhodná pro běžného starého člověka v důchodu nebo těsně před důchodem. První tři z uvedených strategií jsou totiž založeny na práci a jsou tedy pro osoby této věkové kategorie jen obtížně realizovatelné. U důchodců spočívá základní problém v tom, že jejich momentální šance na další zaměstnání jsou, podle výzkumu Haberlové a Rollové (1991), malé a budou pravděpodobně v nejbližším období dále silně klesat. Také pro osoby ve věku těsně před důchodem jsou obtížně realizovatelné. K povýšení dochází v takovém věku již jen výjimečně, na vedlejší pracovní činnost mnohdy nezůstává energie a na změnu státního sektoru za sektor privátní buď není dostatek odvahy, nebo (a to častěji) privátní sektor o pracovníky před důchodem nejeví zájem. Čtvrtá a pátá strategie kombinuje práci a kapitál, což v některých případech spojených s restitucí majetku by mohla být volba i pro staré osoby. Šestá strategie, jež se opírá o kapitál zcela, opět připadá v úvahu jen v případě zděděného nebo navráceného majetku.

A tak je zřejmé, že osoby starého věku dnes jsou a nadále budou do značné míry odkázány na opatření veřejné politiky státu. Na výši důchodů, na bytovou politiku státu, na systém zdravotního pojištění a také na speciální opatření politiky pro stárnoucí občany (domovy důchodců, ošetřovatelskou péči, centra pro staré osoby atd.). Teprve nové kohorty starých osob, které budou mít možnost ještě během své ekonomické aktivity zaujmout a plně využít některé z uvedených strategií, doplněných navíc o možnosti investic zajišťujících stáří prostřednictvím důchodového připojištění nebo hypoték na zajištění vlastního (privátního) bydlení, budou na státu závislé méně.

---

16) Hana Librová, autorka monografie o záměrné skromnosti *Pestří a zelení* (viz Librová, 1994), navrhuje přidat ještě jednu, sedmou strategii: na všechno rezignovat a žít skromně (osobní komunikace).

Veřejná politika tak stojí z hlediska systému opatření pro stárnoucí populaci před dvěma odlišnými cíli: musí (1) krátkodobými opatřeními reagovat na momentální situaci a na problémy starých osob a rovněž musí (2) vytvořit koncepci nové politiky, která vezme v úvahu kvalitativní a kvantitativní změny, odehrávající se v populaci. Musí vzít v úvahu nárůst počtu starých osob, jejich pozdější úmrtnost, vyšší počty chronicky nemocných a nemohoucích starých osob a současně i to, že se bude jednat o skupinu osob s jinými aspiracemi a hodnotami, a tedy i odlišným životním stylem, než na který jsme dosud byli zvyklí. Bude to tedy populace s jinými potřebami, ať už z hlediska nároků a požadavků na trávení volného času, z hlediska struktury konzumních zvyklostí či - v neposlední řadě - požadavků na způsob bydlení a aranžmá sociálních vztahů. Jelikož se bude jednat o kohorty, jež pravděpodobně i u nás projdou „tichou revolucí" v hodnotových orientacích[17], je třeba všechny projekty budoucí „politiky pro stárnoucí společnost" koncipovat s tímto vědomím.

Příští generace starých osob bude totiž s tou dnešní nesrovnatelná.

---

17) Jak napovídají výsledky výzkumu hodnotových preferencí brněnské populace v r. 1991 i výsledky reprezentativního šetření hodnotových preferencí české populace (European Value Study) ze stejného roku, je postmaterialistická dimenze v hodnotových vzorcích v nejmladší dospělé věkové kohortě přítomna a je mnohem vyšší ve srovnání s kohortou osob starších šedesáti let. I v naší populaci jsou tedy lidé, kteří preferují hodnoty vyššího řádu, což je pro úvahy o budoucím stavu stárnoucí české společnosti podstatné zjištění. Data indikující existenci postmaterialistických preferencí je možno doložit i sociologickým pozorováním naší populace, které nás dále přesvědčuje o tom, že i v českých zemích se formují postmaterialistické skupiny - především v okruhu mladších a vzdělanějších obyvatel. Jsou vidět při svých ekologicky zaměřených činech, formují se v rámci náboženských proudů nebo skupin směřujících k alternativním životním stylům.

Jak je ale možné, že naše nejmladší dospělá generace (a to především městská, jak naznačují naše výzkumy) je naladěna k postmaterialistickým hodnotám (byť v mnohem menší míře než její západní kolegové), aniž zažila západní blahobyt? Vždyť Inglehart (1977) považuje za prokázaný fakt, že pokud člověk ve svém dětství, kdy se formuje jeho psychická i sociální osobnost, vyrůstá v prostředí dostatku, dává ve své dospělosti přednost jiným a vyšším hodnotám, než je „pouhá" ekonomická a fyzická jistota. Preferuje pak hodnoty lidské a kulturní, tedy postmaterialistické.

V pocitech ekonomické jistoty a fyzického bezpečí spočívá podle mého názoru odpověď na položenou otázku. Tato mladá generace zrozená na přelomu let šedesátých a sedmdesátých vyrůstala, a je to fakt, v prostředí relativního dostatku a sociálních jistot. Bylo to právě období, kdy se Husákův režim po okupaci v r. 1968 snažil zavřít lidem ústa a odvést je od jejich občanských postojů, a tak se investovalo nikoliv do technologií a infrastruktur, tedy do budoucnosti, nýbrž do potravin a zboží. Dopady této politiky dnes tvrdě pociťujeme, nicméně právě tehdy se socializovala generace dnešních potenciálních postmaterialistů. Tyto „Husákovy děti" zaznamenala ve svém výzkumu i Librová (1994).